

ЯРОСЛАВ МУДРИЙ

ТА ЙОГО ДОБА:
ТИСЯЧОЛІТНІЙ ДОСВІД
УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

ПРОГЛЯД НАЗАД

ТА ЙОГО ДОБА:
ТИСЯЧОЛІТНІЙ ДОСВІД
УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

Київський університет імені Бориса Грінченка

АРКАДИЙ МУДРИЙ

ТА ЙОГО ДОБА:

ТИСЯЧОЛІТНИЙ ДОСВІД

УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

Київ – 2019

УДК 930.2+929ЯРОСЛАВ
Я76

Рекомендовано до друку
Вченою радою Київського університету імені Бориса Грінченка
(протокол № 9 від 31.10.2019 р.)

Керівник проекту, голова редакційної колегії
В. О. Огнев'юк, ректор Київського університету імені Бориса Грінченка,
доктор філософських наук, професор, академік НАПН України

Редакційна колегія:

О. С. Александрова, В. М. Андреев, Р. О. Додонов, І. Є. Руснак, О. О. Салата

Рецензенти:

В. Ф. Колесник, завідувач кафедри давньої та нової історії України
Історичного факультету Київського національного університету
імені Тараса Шевченка, доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України;

В. В. Тельвак, професор кафедри давньої історії України та спеціальних
історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету
імені Івана Франка, доктор історичних наук

**Ярослав Мудрий та його доба: тисячолітній досвід українського дер-
Я76 жавотворення / редкол.: В. О. Огнев'юк, О. С. Александрова, В. М. Андреев,
Р. О. Додонов та ін. — К. : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2019. — 284 с.
ISBN 978-617-658-073-7**

Книга присвячена особі одного з найвидатніших державних діячів української історії — великому князю Ярославу I Володимировичу, якого нащадки прозвали Мудрим. 2019 року виповнилася тисяча років від початку його князювання в Києві, і сьогодні в незалежній Україні ми відзначаємо цю подію. Адже, як відомо, завдяки Ярославу держава, що в історіографічній традиції XIX ст. відома під назвами «Київська Русь», «Україна-Русь» або просто «Русь», перетворилась на одну з найпотужніших країн середньовічної Європи.

Увазі читача пропонуємо розвідки, у яких автори в популярній формі, не претендуючи на повноту і вичерпність, висловлюють власне бачення доби і постаті Ярослава Мудрого, висвітлюють різноманітні аспекти діяльності великого київського князя та її значення в історії української державності й культури.

Для всіх, хто цікавиться історією України.

ISBN 978-617-658-073-7
DOI: 10.28925/2019um284

УДК 930.2+929ЯРОСЛАВ

© Автори публікацій, 2019
© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2019

Русько-візантійська війна 1043 р. у контексті релігійно-міжнародної політики великого князя київського Ярослава І Володимировича

Історія народів і держав засвідчує, що на їхній розвиток протягом століть впливали різні чинники, передусім економічні, політичні та духовні. Серед них важливу роль відігравали й релігійні (що на той час тісно перепліталися з політичними, етнокультурними та соціально-економічними чинниками). Тож із запровадженням християнства релігійні процеси відбувалися у взаємозв'язку не лише між собою (зокрема, у парадигмі звичаєвих слов'янських вірувань, східно- / західнохристиянських впливів і легітимізованого статусу новостворюваної Руської церкви в лоні Кафолічної церкви), а й з державним та політичним розвитком суспільства.

Здійснений аналіз джерел, близьких до часу хрещення Русі, а також особливості змін, які нам вдалося виявити за допомогою герменевтичної реконструкції, дають змогу по-новому, із залученням отриманих даних, подивитися на політику великого князя київського Ярослава Володимировича в контексті русько-візантійської війни 1043 р. Адже її передумови, перебіг і наслідки також певною мірою розкривають як внутрішню політико-ідеологічну атмосферу в Давній Русі, так і зовнішньополітичну ситуацію, пов'язану зі змінами у русько-візантійських церковних відносинах.

З'ясовуючи питання про похід руських військ на Візантію у 1043 р., спеціалістами висловлені різні точки зору як щодо його причин, так і щодо ініціаторів. Так, Н. Полонська-Василенко у цьому контексті

стверджувала, що похід був спричинений вбивством у Візантії якогось купця, як значав візантійський письменник Скилиця. Проте М. Грушевський не давав віри його свідоцтву, припускаючи, що Ярослав Володимирович, можливо, хотів настрашити Візантію й здобути нові привілеї для руської торгівлі. М. Андрусак вважає, що причиною цієї війни було бажання Ярослава успадкувати візантійський престол, позаяк його друга дружина, Феодора, була донькою цесаря Костянтина¹.

Утім більшість істориків підтримує із цього приводу тезу М. Грушевського про те, що причини початку війни 1043 р. все ще залишаються неясними. У Д. Дорошенка без пояснень ця подія зафіксована як зовнішня політика Ярослава, яку знаменував «останній похід Руси проти своєї церковної метрополії»². І. Крип'якевич вважав, що «похід на візантійську столицю знаменував поворот до великодержавних планів Олега, Ігоря, Святослава. «Але ми не знаємо, — обмовлявся вчений, — чи Ярослав думав про великі завоювання та опанування чорноморських шляхів, чи мав на меті тільки воєнну демонстрацію. Безпосередньою причиною війни було вбивство якогось київського купця, — отже, були якісь поважніші непорозуміння в ділянці торгівлі, що завжди була дуже чутливим місцем у відносинах між Києвом та Візантією»³.

П. Толочко також зазначає, що й досі невідомо, що стало причиною цієї війни, проте припускає, що «можливо, похід став відповіддю Русі на потяг Візантії розповсю-

¹ Полонська-Василенко Н. Історія України: у 2 т. Київ: Либідь, 2002. Т. 1: До середини XVII століття. Київ: Либідь, 1992. С. 126–127.

² Дорошенко Д. Нарис історії України: у 2 т. Т. 1. Київ: Глобус, 1992. С. 47.

³ Крип'якевич І. Історія України. Відп. ред. Ф. Шевченко, Б. Якимович. Львів: СВІТ, 1992. С. 76.

дирити на неї свій політичний вплив»¹. Учений пов'язує похід на греків із загостренням відносин між Києвом і Константинополем «після приходу до влади у 1042 р. Константина IX Мономаха, політика якого відзначалася антируською спрямованістю»². Автор повідомляє, що джерела зберегли відомості не тільки про велику сварку на константинопольському ринку між руськими і греками, внаслідок якої було вбито знатного русича, а й про те, що «в цей же час на Афоні візантійці піддали розгрому пристань і склади руського монастиря»³.

Децо інший варіант щодо цього питання запропонував історик церкви А. Карташов. Він вважав, що похід руських військ спричинило «грецьке церковне правління з 1037 р., яке не зміцнювало дружбу, а підігрівало національну церковну опозицію. І хто знає, як далеко вона зайшла б, якби руський флот не був розбитий»⁴. Очевидець подій, відомий візантійський письменник Михаїл Пселл, з приводу цього характеризував русів як зятяних ворогів і конкурентів Візантії: «... це варварське плем'я завжди жило ярісну і скажену ненависть проти грецької гегемонії; при кожному зручному випадку винаходячи те чи інше звинувачення, вони створювали з нього привід для війни з нами»⁵. Чи не є це актуальним, задавався питанням А. Карташов, чи не є це свідчення невеликом на боротьбу руських проти «гегемонії» у тому числі й канонічної?⁶

Але хто ж тоді, як логічно міркував свого часу Л. Гумільов, складав партію, ворожу

грекам? Цей аспект з початків походу Ярослава привернув до себе увагу О. Шахматова і Д. Лихачова, які вважали, що ініціатива наступальних дій належала не русичам, а варягам, які й довели руське військо до поразки. А з-поміж їхніх ватажків, які спровокували цю безглузду війну, названо Інгвара Мандрівника⁷. Укладачі 10-томника «Історія релігії в Україні», як і А. Карташов, вважають, що війну 1043 р. спричинив своїми діями Феопемпт (київський митрополит, присланий із Візантії), який не тільки вдруге висвятив Десятинну церкву, а й «ще цілим рядом інших актів спробував принизити запроваджену Володимиром церкву, ображав патріотичні почуття народу»⁸. Тому ініціаторами походу на Візантію, на думку авторів, стала руська опозиція на чолі з Ярославом. Загалом погляди вчених відображають окремі напрями трьох концепцій, що склалися в історичній науці щодо причин цієї війни, а саме:

— Ярослав прагнув позбутися церковно-ієрархічної залежності від Візантії (М. Присьолков, А. Васильєв, В. Мавродін, Д. Лихачов та ін.);

— війна була викликана зіткненням державно-політичних інтересів (І. Будовніц, М. Левченко та ін.);

— мало значення загострення всього комплексу стосунків (Г. Вернадський, В. Пашуто, В. Корольок та ін.)⁹.

П. Гай-Нижник і О. Батрак вважають, що Ярослав представляв не лише інтереси руської торговельної знаті, а й поділяв погляди церковно-візантійської опозиції, яка вима-

¹ Толочко П. Древнерусское государство — Киевская Русь. История Украинской ССР: в 10 т. Т. 1. АН УССР; гл. ред. Ю. Кондуфор. Киев: Наук. думка, 1981. С. 356–357.

² Толочко П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. Киев: Наук. думка, 1987. С. 83.

³ Там само. С. 155.

⁴ Карташев А. Очерки по истории русской церкви: в 2 т. Т. 1. Москва: ТЕРРА, 1997. С. 67, 167.

⁵ Там само. С. 168.

⁶ Там само.

⁷ Виноградов Г. Давньоруський наративний дискурс: критерії та теоретико-методологічне підґрунтя. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: «Історичні науки». Острог: Національний університет «Острозька академія», 2004. Вип. 4. С. 84–95.

⁸ Гезен А. Очерки и заметки из области филологии, истории и философии. Вып. 1: История славянского перевода символов веры: критико-палеографические заметки. Санкт-Петербург: Тип. Имп. Акад. Наук, 1884. С. 26.

⁹ Литаврин Г. Война Руси против Византии в 1043 г. Исследования по истории славянских и балканских народов. Москва: Наука, 1972. С. 228–257; Литаврин Г. Еще раз о походе русских на Византию в июле 1043 г. Византийский Временник. 1969. Т. 29. С. 105–107; Литаврин Г. Византия, Болгария, Древняя Русь: IX — нач. XII в. Санкт-Петербург: Алетейя, 2000. 475 с.; Литаврин Г. Пселл о причинах последнего похода русских на Константинополь в 1043 г. Византийский Временник. 1967. Т. 27. С. 71–86.

гала канонічного визнання впровадженого Володимиром християнства, що неможливо було отримати, не визнавши канонічну зверхність рівноапостольного центру, тобто — Константинополя¹. На їхню думку, в процесі християнізації Русі сформувалися дві релігійні політико-ідеологічні концепції. Перша — русько-слов'янська, а отже, самостійницько-незалежна (самоврядна), коли суверенітет Руської церкви у християнському лоні намагався утримати й великий князь київський Володимир. Тут Русь не була першопрохідцем. Найбільш успішною щодо цього питання була політика правителів Болгарії. Такі держави, як Польща й Угорщина також домоглися утворення самостійної церкви у X–XI ст. Продовжували боротьбу за власну незалежну церкву сербські князівства та Чехія. Захист новонаверненими до християнства державами свого церковного суверенітету позначився також і на зміцненні місцевої історичної традиції. Остання взагалі заперечувала чи зводила до мінімуму причетність до цієї справи іноземних церковних центрів і підкреслювала вирішальну самостійну роль власних володарів та суспільно-державної верхівки у прийнятті християнства. Друга концепція — провізантійська. Вона, починаючи з вокняжіння на київському столі Ярослава Володимировича, розпочала зводити й обґрунтовувати ідеологічний місток щодо канонічної залежності Київської митрополії від Візантійської, від Константинопольського патріархату, прагнучи бути включеною до Кафолічної спільноти й водночас апелювала до так званої місії апостола Андрія на київських горах та його спадщини щодо Руської церкви².

Проте однозначно і безапеляційно стверджувати, що Київська Русь претендувала

на абсолютну самостійність і незалежність у церковному питанні у тогочасному християнському світі, а Візантія взагалі нібито не мала права на християнізацію Русі, є недоречно. Для молодих «варварських» народів Європи й, зокрема, слов'ян Романія-Візантія уявлялася втіленням «царства Божого» на землі. Ворогуючи з цією державою, вони між тим і гадки не мали заперечувати її єдиноможливу в цьому світі легітимність, а ставилися до неї з глибокою повагою і навіть з певною заздрістю. Візантійське християнство було суттю тогочасної цивілізації, тож і шлях до неї пролягав через навернення у християнство — єдино правильну ідеологію тогочасної геополітики та державного ідеологічного й економічного сходження, яку на той час монополізувала Візантія. Християнізація Русі означала входження її до світової християнської спільноти, віднайдення нею свого місця в співдружності християнських держав. Отже, вважаємо, що не варто односторонньо й безальтернативно ставити під сумнів першопочатковий церковний зв'язок Києва з Константинополем. Духовна спорідненість київського правлячого дому із Царгородом стала для першого, попри все, жаданою честю.

Природно, що в межах цих концепцій існує чимало окремишньо-індивідуальних точок зору. У сучасній зарубіжній історіографії, зауважує Н. Нікітенко, отримала визнання гіпотеза А. Поппе. Науковець причиною конфлікту вважає втручання Русі в боротьбу Константина IX з бунтівним воєначальником Георгієм Маніаком на боці останнього³. Цілком можливою вважає таку точку зору А. Поппе й один із авторів німецького тритомника з руської історії Київської держави Х. Рюс. Натомість Н. Нікітенко припускає, що після одруження Володи-

¹ Отже, великий князь київський Володимир у новоприйнятому статусі християнського володаря-неофіта великої держави діяв абсолютно незалежно у своїй релігійній дипломатії як щодо християнської Візантії, так і щодо християнського Рима. Цілком очевидним є також і те, що руський правитель, знав про давні незгоди між двома світовими християнськими центрами і не вбачав у них дві антагоністично-різні церковні структури (які де-юре неправні, братерські з Києвом церкви, що були об'єднані в цілісній Соборній християнській Церкві зі спільною вірою в єдиного Бога — Ісуса Христа).

² Гай-Нижник П., Батрак О. Догматика віри в Кафолічній Церкві й запровадження християнства у Давній Русі: кінець IX — середина XI ст. Нарис історико-герменевтичної інтерпретації. Київ: Леся, 2015. 278 с.

³ Нікітенко Н. Свята Софія Київська: історія в мистецтві. Київ: Академперіодика, 2003. С. 122.

мира із цесарівною Анною київські державці отримали право візантійського співволодіння, а отже, його син Ярослав Володимирович розв'язав війну з метою заволодіти візантійським тронем для зміцнення своїх позицій в ієрархії «Візантійської співдружності»¹. Тож, як бачимо, питання про причини походу 1043 р. усе ще залишається дискусійним серед наукових кіл.

Що ж до безпосереднього аналізу перебігу подій цього походу, то, наприклад, Д. Дорошенко описує його так: «Року 1043 ціла флотилія під проводом княжича Володимира Ярославича вирушила морем на Царьгород. В той самий час сухопутна армія йшла довкола західного берега Чорного моря через Болгарію під проводом воєводи Вишати. Обидві сили були погромлені греками: їх славний грецький вогонь спалив частину руської флоти під самим Босфором, і решта повернула назад. Грецька ескадра рушила навздогін, але сама була знищена вже коло устя Дніпра. Сухопутне військо було побите під Варною, 800 полонених разом з Вишатою були приведені до Царьгороду, і тут їм усім викололи очі»².

І. Крип'якевич подає дещо іншу схему: «Військових кораблів було 400. Київський флот увійшов в царгородську пристань Фарос, але грецькі трієри розпочали наступ з "ясним вогнем", вдерлися всередину і затопили кілька кораблів. Одночасно зчинилася буря і знищила багато човнів. Ярослав мусив відступити, а греки пустилися за ним навздогін (можливо, автор помилився, вживши ім'я Ярослава, якого не було в цьому поході. — Прим. авт.). Друга битва відбулася в якійсь затоці. Тут Володимир упорядкував свої кораблі, оточив греків і розбив їх: частина грецьких трієр була потоплена, частина попала в полон, тільки недобитки порятувались утечею. Такою славною перемогою закінчився останній київський похід

на Константинополь. Але не обійшлося без жертв: частина княжого війська, під проводом Вишати, після першого бою мусила причалити до берега; там вони попали в грецький полон і греки їх поосліплювали»³. Загалом же, за І. Крип'якевичем, виходить, що то була слава перемога, а не поразка.

Л. Гумільов, відомий своїми несподіваними, але нерідко логічними й слушними інтерпретаціями (в сенсі, притаманному циклічно-історичним доктринам М. Данилевського, О. Шпенглера, А. Дж. Тойнбі), наводить такі відомості: «Літописець повідомляє, що "буря велика" розбила кораблі руських. Але, можливо, причиною загибелі руського флоту знову став "грецький вогонь". У всякому випадку, русів, які врятувалися, на березі побивала і брала в полон латна кіннота візантійців. Володимиру з частиною дружини вдалося повернутися в Русь»⁴.

За інформацією П. Толочка, «руські війська діяли успішно, але потім візантійський флот, озброєний грецьким вогнем, наніс їм значну поразку. Завершив розгром руського флоту шторм, під час якого загинуло багато кораблів. Частина дружини на чолі з Вишатою була зустріта на Балканах візантійським військом і також розбита; багато руських воїнів попало в полон і було осліплено»⁵. В іншому випадку, цей же автор, у своїй монографії «Давня Русь» зазначав, що «на шляху від устя Дуная до Царьграда руські кораблі потрапили у шторм і більша частина їх опинилась викинутою на берег. Завершили розгром руського флоту грецькі кораблі. Володимиру Ярославичу з залишками війська вдалося повернутися в Русь: численні дружинники, у тому числі і воєвода Вишата, потрапили у полон»⁶.

Отже, серед причин, які призвели до поразки руського війська, названо дві — несприятливі погодні умови (буря) і застосування супротивником грецького вогню. Од-

¹ Там само. С. 126, 132.

² Дорошенко Д. Нарис історії України: у 2 т. Т. 1. Київ: Глобус, 1992. С. 47–48.

³ Крип'якевич І. Історія України. Відп. ред. Ф. Шевченко, Б. Якимович. Львів: СВІТ, 1992. С. 58.

⁴ Гумилев Л. От Руси до России. Сост. и общ. ред. А. Куркчи. Москва: Институт ДИ-ДИК, 1997. С. 83.

⁵ Толочко П. Древнерусское государство — Киевская Русь. История Украинской ССР: в 10 т. Т. 1. АН УССР;

гл. ред. Ю. Кондуфор. Киев: Наук. думка, 1981. С. 357.

⁶ Толочко П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. Киев: Наук. думка, 1987. С. 84.

нак послідовність щодо викладення перебігу подій у авторів різна: а) спочатку греки застосовували вогняну суміш, а потім розпочався шторм; б) і морська битва із застосуванням супротивником грецького вогню, і шторм відбувалися синхронно; в) одразу ж руські кораблі потрапили в шторм, а завершили розгром руського флоту грецькі кораблі, застосувавши свою «вогняну» зброю. Така невизначеність у авторів свідчить про нез'ясованість цього питання, а воно, на нашу думку, також має безпосередній зв'язок з причинами походу та з особами, що його ініціювали.

Звертаючись до тексту згаданої історії в «Повісті временних літ», натрапляємо на таке повідомлення літописця: «В лѣто 6551 (1043). Посла Ярославъ сына своего Володимера на Гръкы, и вда ему вои многы, а воеводство поручи Вышатѣ, отцю Яневу. И поиде Володимеръ в лодьях, и придоша в Дунай, и поидоша к Цесарюграду. И бысть буря велика, и разби корабли руси, и княжь корабль разби вѣтръ, и взя князя в корабль Иванъ Творимиричъ, воевода Ярославль. Прочии же вои Володимери вывержени быша на брегъ, числомъ 6 000, и хотящемъ поити в Русь, и не идяше с ними никтоже от дружины княжее. И рече Вышата: “Азь поиду с ними”. И высѣде ис корабля к нимъ, и рече: “Аще живъ буду, то с ними, аще погыну, то с дружиною”. И поидоша, хотяще в Русь. И бысть вѣсть гръкомъ, яко избило море русь, и посла царь, именемъ Мономахъ, по руси олядий 14. Володимеръ же, видѣвъ с дружиною, яко идут по немъ, въспятивъся, изби оляди гречьскыя, и възвратися в Русь, всѣдъше в кораблѣ своѣ. Вышату же яша съ извержеными на брегъ, и приведоша я Цесарюграду, и слѣпиша руси много. По трехъ же лѣтѣхъ, миру бывшю, пущенъ бысть Вышата в Русь къ Ярославу. В си же времена вдасть Ярославъ сестру свою за Казимира, и вдасть Казимиръ за вѣно людей 8 сотъ, яже бѣ полонилъ Болеславъ, победив Ярослава»¹.

Чому Ярослав не сам очолив цей похід, а послав старшого сина Володимира (яко-

му було 23 роки), літописець не пояснює. До речі, це перший випадок в низці всіх попередніх походів на Візантію, коли така важлива акція взагалі відбувалася без участі великого київського князя.

Пройшовши устя Дунаю, прямуючи на Царгород, руські кораблі потрапили у шторм, після якого 6 тисяч воїнів опинилося на березі. Самого княжича Володимира врятували, взявши на корабель ярославового воеводи Івана Творимирича. А далі виникає незрозуміла ситуація. Русичі, яких бурєю викинуло на берег, приймають рішення йти в Русь «и не идяше с ними никтоже от дружины княжее». Вимальовується дуже важлива деталь — в руському війську були дві дружини. Одна дружина на березі, інша — княжа дружина — на кораблях, які уціліли. Чому виникла така неузгодженість у діях руського війська, літописець пояснює тільки однією причиною, яку повторює двічі, — майже масове дезертирство 6 тисяч воїнів. Тож у зв'язку із цим з княжої дружини з ними ніхто не пішов. При цьому літописець передає полемічний тон у вирішенні цього питання. «И хотящемъ поити в Русь» — «і коли хотіли вони повернутися в Русь». Тобто, вірогідно, відбулася якась військова рада, після чого воевода Вишата приєднався до дружини на березі («И высѣде ис корабля к нимъ»).

Цікавим є й те, що воеводі, якому великий київський князь доручив загальне керівництво військом, княжа дружина не підпорядковувалася. Творимирич, узявши Володимира на свій корабель, практично перебрав на себе керівництво військовою кампанією. Незрозумілим залишається і мотив суперечки, адже кораблі, які не побила буря, теж спрямували свій курс у зворотному напрямку. Володимир вимушений був повернути назад і дати бій 14 візантійським кораблям, які їх наздоганяли: «Володимеръ же, видѣвъ с дружиною, яко идут по немъ, въспятивъся, изби оляди гречьскыя, и възвратися в Русь». Вочевидь, причина непорозуміння була зовсім в іншому? Відповіддю на це питання може бути про-

¹ Повесть временных лет. Памятники литературы Древней Руси. Начало русской литературы. XI — начало XII века. Вступ. статья Д. Лихачева. Сост. и общая ред. Д. Лихачева и Л. Дмитриева. Москва: Худ. лит., 1978. С. 168.

мова воеводи Вишати: «Аще живъ буду, то с ними, аще погыну, то с дружиною». У словах Вишати відчувається не тільки симпатія до цієї дружини, певна відповідальність за неї, а й небезпека, яка загрожувала життю воїнів, що опинилися на березі. Отже, саме на березі розгорталася кульмінація цього походу, а отже, виходить, що зраджували, відмовившись допомогти своїм співвітчизникам, саме воїни княжої дружини.

Є. Разін, аналізуючи причини поразки цього походу, зазначав: «Треба відмітити, що в цьому випадку відсутнім було єдине тверде керівництво і сили були розпорочені. Значний підрозділ, який вів берегом воевода Вишата, був розбитий». Перед цим дослідник зазначив, що «Володимир з іншою частиною військ відступив на кораблях, фактично кинувши напризволяще корпус Вишати»¹. Парадоксальність ситуації, на наш погляд, можна пояснити тим, що Вишата² повернувся до дружини, представники якої швидше за все і були ініціаторами цього походу.

Правильність такого тлумачення повертає нас до подій, пов'язаних з діяльністю митрополита Феопемпта у Києві. Його поява в Русі теж не була випадковою, адже саме при ньому великий князь київський Ярослав укладал 1037 р. церковний пакт з Константинополем. Із цього спектра зрозумілим стає мотив неузгодженості дій у самому війську і позиція княжої дружини, яка не була зацікавлена в продовженні походу. Утім, князь вимушений був послати її в той похід і, можливо, під тиском віча та потужної опозиції, які й виступили проти канонічної залежності Київської митрополії від Константинопольського патріархату. Про те, що досить міцні залишки опозиції мали місце в Русі, свідчать і позалітописні твори Іакова Мніха в «Похвалі» Володимирі та Нестора в писанні про Бориса і Гліба. Звідси стає зрозумілим і те, чому Вишата, якого греки відпустили за три роки, повертається з по-

лону не до великого князя Ярослава у Київ, а в Новгород до його сина Володимира. Крім того, після смерті княжича Володимира Ярославича Вишата уже разом з його сином Ростиславом Володимировичем змушений був утікати аж у Тмуторокань, де останнього буде отруєно грецьким катепаном (імператорським намісником), якого, можливо, саме за це, поб'ють камінням у Корсуні.

Утім, повернімося до питання: чи міг бути ініціатором воєнного походу 1043 р. сам Ярослав Володимирович? З огляду на зовнішньополітичну діяльність, яку розгорнув великий київський князь, укладаючи союзи з державами через матримоніальні зв'язки (спосіб, яким він намагався вирішити церковне питання з Візантією, визнавши грецьку патріархальну зверхність, прийнявши Феопемпта, першого митрополита, направлено царгородським патріархом), можна стверджувати, що військовий похід на Візантію, навіть якщо вважати його як демонстрацію сили, був невігідним і насамперед самому князю Ярославу.

Згідно з літописною традицією подання матеріалу ініціатива завжди приписується князю, а вплив його оточення і тиск суспільної думки опускаються. Тому рішення про здійснення походу на Візантію антигрецької опозиції, яку могли очолювати заможні й впливові бояри, що «плакашася за Володимирем Святославичем, акы заступника ихъ земли, убозии акы заступника и кормителя», і було зафіксовано літописцем як воля князя³. Саме таке тлумачення дає можливість пояснити логіку дій Ярослава з моменту його непокори батьку, великому київському князю Володимирі, починаючи з 1014 р. і до поставлення русича Іларіона київським митрополитом.

Розглянемо ключові історичні фрагменти, які, на наш погляд, були пов'язані з церковною політикою Ярослава.

1. «В лѣто 6522 (1014). Ярославу же сущю Новѣгородѣ, и урокомъ дающю Киеву двѣ

¹ Разин Е. История военного искусства VI–XVI вв. Санкт-Петербург — Москва: Изд-во «Полигон», 1999. С. 101.

² Нагадаю, що воевода Вишата був нащадком Добрині — дядька великого князя Володимира Святославича по материнській гілці.

³ Повесть временных лет. Памятники литературы Древней Руси. Начало русской литературы. XI — начало XII века. Вступ. статья Д. Лихачева. Сост. и общая ред. Д. Лихачева и Л. Дмитриева. Москва: Худ. лит., 1978. С. 144.

тысячѣ гривенъ от года до года, а тысячу Новѣгородѣ гридемъ раздаваху. И тако да-яху вси посадници новѣгородьстии, а Ярославъ сего не даяше к Киеву отцю своему»¹. Посадником у Новгороді в цей час був син Добрині Костянтин, з яким Ярослав входить у протиріччя. Про це свідчить і літопис, зазначаючи, що «варязи бяху мнози у Ярослава, и насилье творяху новгородцем и женамъ ихъ»². У конфлікті, що розгорнувся, новгородці перебили варягів «во дворѣ Поромони», після чого почалися переговори³, на які Ярослав запросив «нарочитыѣ мужи, иже бяху иссѣкли варягы, и обльстивъ я исѣче»⁴.

У ту ж ніч, за літописом, Ярослав отримує звістку від своєї сестри Предслави: «Отець ти умерлъ, а Святополкъ сѣдить ти Киевѣ, убивъ Бориса, а на Глѣба посла, а блюди ся его повелику»⁵. Ця літописна версія залишається традиційно поширеною в історичній літературі, хоча, наприклад, О. Хорошев, наводить низку аргументів на користь того, що вбивство Бориса здійснено варягами за наказом саме Ярослава⁶. Потім відбулося віче, на якому новгородський князь просив вибачення і навіть розплакався — «Утерлъ слезъ». «И рѣша новгородци: “Аще, княже, братья наша исѣчена суть, можемъ по тобѣ бороти”»⁷. Що саме пообіцяв Ярослав новгородцям, літописець не повідомляє. Але перебіг подій, пов'язаний з відмовою самим князем платити данину Києву, можливо, і став предметом домовленості.

Ставши київським великим князем, Ярослав швидше за все обіцяв захист і скасування уроків, які новгородці давали кожного року Києву. Слова «нарекъ бога» (призвавши на поміч Бога) дали підставу науковцям для твердження, що Ярослав виступив проти Святополка саме на Спаса Преображення (6 серпня 1015 р.), після урочистого богослужіння⁸. Це послаблює, якщо взагалі не знімає, наведену вище тезу Л. Гумільова щодо проязичницьки налаштованого новгородського війська, яке виступило проти християнського Києва. Зібравши «варягъ тысячу, а прочих вой 40 000», Ярослав вирушив у похід⁹. Битва відбулася після тримісячного стояння обабіч Дніпра. Фахівці стверджують, що саме на світанні 26 листопада 1015 р. після успішної нічної акції сполучення дружини супротивника через заприязненого з Ярославом мужа новгородський князь розпочав вирішальну і переможну битву з власним братом — великим князем київським Святополком.

2. Далі літописець занотував: «Ярославъ иде в Киевъ, и погорѣ церкви»¹⁰. За розрахунками вчених, Ярослав був на київському столі вже того ж дня, або 27 листопада 1015 р. «Церкви ж погоріли» у 1017 р. З'ясовано, що ця подія сталася після повернення Ярослава з походу до міста Берестія. Археологічні розкопки також засвідчили, що Київ був тоді побудований дерев'яними рубленими домами¹¹. Виникає питання: чому не згоріли дерев'яні будинки, торговельні лавки,

¹ Повесть временных лет. Памятники литературы Древней Руси. Начало русской литературы. XI — начало XII века. Вступ. статья Д. Лихачева. Сост. и общая ред. Д. Лихачева и Л. Дмитриева. Москва: Худ. лит., 1978. С. 144.

² Там само. С. 154.

³ Цілом імовірно, що цей крок Ярославом було здійснено не без поради воеводи і годувальника Блуда, який свого часу зрадив Володимирового брата, великого князя київського Ярополка.

⁴ Повесть временных лет. Памятники литературы Древней Руси. Начало русской литературы. XI — начало XII века. Вступ. статья Д. Лихачева. Сост. и общая ред. Д. Лихачева и Л. Дмитриева. Москва: Худ. лит., 1978. С. 154.

⁵ Там само.

⁶ Хорошев А. Политическая история русской канонизации: XI–XVI вв. Москва: Изд. Моск. ун-та, 1986. С. 26–31.

⁷ Повесть временных лет. Памятники литературы Древней Руси. Начало русской литературы. XI — начало XII века. Вступ. статья Д. Лихачева. Сост. и общая ред. Д. Лихачева и Л. Дмитриева. Москва: Худ. лит., 1978. С. 156.

⁸ Літопис Руський за Іпатським списком; пер. з давньорус. Л. Махновця; відп. ред. О. Мишанич. Київ: Дніпро, 1989. С. 82.

⁹ Повесть временных лет. Памятники литературы Древней Руси. Начало русской литературы. XI — начало XII века. Вступ. статья Д. Лихачева. Сост. и общая ред. Д. Лихачева и Л. Дмитриева. Москва: Худ. лит., 1978. С. 156.

¹⁰ Там само.

¹¹ Літопис Руський за Іпатським списком; пер. з давньорус. Л. Махновця; відп. ред. О. Мишанич. Київ: Дніпро, 1989. С. 82.

а самі лише церкви? З іншого боку, укладачі «Літопису руського» наголошують на тому, що «за найновішими дослідженнями... дата закладання Софійського собору» припадає на той же 1017 рік¹. Для чого треба було спалювати одні церкви і будувати інші?

Розвідки останніх десятиліть засвідчили, що на початок XI ст. аналогічна доля спіткала майже всі пам'ятки церковної архітектури в центральних, західних і південно-західних районах Балканського півострова. Наприклад, десь у 971 р. (під час війни проти Святослава Ігоревича) візантійський імператор Іоанн Цимісхій захопив болгарські міста Пліску та Преслав. І одразу ж почалася перебудова храмів. Після другого завоювання на початку XI ст. церкви було зруйновано остаточно. Дослідники зазначають масштабність цієї кампанії, у ході якої було зруйновано сотні церковних споруд. Вивчаючи це питання, спеціалісти дійшли висновку: руйнували візантійці в такий спосіб давнє, болгарське, від апостола Павла християнство².

Слід зазначити, що в болгарських церквах був південний вхід до наосу для здійснення богослужіння, що тягло за собою відмінності розподілу приміщень у вівтарі. Для візантійців цього було достатньо, аби зруйнувати такі церкви як «еретичні». Останні дотримувалися богослужіння за давньою традицією, пов'язаною з ім'ям апостола Іакова. З його іменем, зі свого боку, пов'язане й так зване «Протоевангеліє Іакова», яке вважають апокрифічним, проте забороненим у давніх грецьких списках («Ісідоровому індексі»)³. У слов'янських же списках заборонених книг воно відсутнє (наприклад, у Погодіновому).

Дослідження спеціалістів у галузі руської середньовічної архітектури і живопису

засвідчили, що архітектурна традиція Першого Болгарського царства мала продовження в Київській Русі й, зокрема, в Новгороді, де навіть натрапляють на підписи болгарських майстрів⁴. «У науковій літературі, — зазначає Й. Табов, — тривалий час вважалося, що зразком для Десятинної церкви у Києві була північна церква в Богородичному монастирі Константина Ліпса... В Царьграді»⁵. Вчений, посилаючись на результати дослідження Американського археологічного інституту, а також А. Чілінгірова, наголошує на тому, що вказана церква в Константинополі є простою хрестопольною спорудою й у зв'язку з цим не могла бути зразком для київської Десятинної. Натомість ідентичність було виявлено між київською Десятинною церквою і Преславським кафедральним собором у Болгарії. Тому, вочевидь, не випадково її (Десятинну церкву) як «еретичну» буде освячувати вдруге (1039) митрополит-грек Феопемпт. Правильність такого тлумачення обґрунтував у своїх розвідках і М. Мур'янов⁶. Це дає можливість зрозуміти, чому погоріли церкви у Києві 1017 р. Віддати наказ зруйнувати Десятинну церкву, зрозуміло, Ярослав наважитися не міг, проте протиставити їй новий Софійський собор, ідентичний Софійському у Візантії, міг, однак узгодивши це питання з Константинополем і заручившись його підтримкою.

Додам також і те, що, навіть якщо (за деякими сучасними версіями) Софію Київську було закладено не Ярославом, а Володимиром, вона, ще недобудована, могла також погоріти⁷. Така зміна подій зумовила би потребу в Ярослава заново розпочати будівництво собору, а його офіційним літописцям дала б підстави не згадувати про

¹ Там само.

² Табов Й. Когда крестилась Киевская Русь? Санкт-Петербург: Изд. дом «Нева»; Москва: ОЛМА-ПРЕСС Образование, 2003. С. 235–237.

³ Там само. С. 237.

⁴ Там само. С. 248–249.

⁵ Там само. С. 249.

⁶ Мурьянов М. О летописных статьях 1039 и 1131 гг. «Крещение Руси» в трудах русских и советских историков. АОН при ЦК КПСС, Ин-т научного атеизма; сост., авт. примеч. и указат. А. Кузьмин, В. Вышегородцев, В. Фомин; редкол.: А. Окулов (пред.) [и др.]. Москва: Мысль, 1988. С. 265–269.

⁷ Гай-Нижник П., Батрак О. Догматика віри в Кафолічній Церкві й запровадження християнства у Давній Русі: кінець IX — середина XI ст. Нарис історико-герменевтичної інтерпретації. Київ: Леся, 2015. 278 с.

закладення Святої Софії Володимиром і продовження будівництва храму в Києві за князювання Святополка.

У той же час ситуація знову загострилася поновленням боротьби зі Святополком, який за підтримки польського князя Болеслава вирушив на Київ. Як наслідок, 1018 р. Ярослав зазнає нищівної поразки і «убѣжа съ 4-ми мужи Новугороду»¹. Зацікавленість Болеслава надати допомогу Святополку можна пояснити не тільки тим фактом, що останній був одружений на його доньці, а й одним із завдань польської церкви з розповсюдження християнства, яке було орієнтоване на Рим. Не випадково ще за життя Володимира з'являється на Русі як капелан доньки Болеслава Рейнберн, «поставлений (ще) у 1000 р. єпископом Колобжега»². І коли Ярослав «хотяше бѣжати за море», то «посадникъ Коснятинъ, сынъ Добрынь, с новгородъци расѣкоша лодѣ Ярославлѣ, рекуше: “Хочемъ ся и еще бити съ Болеславомъ и съ Святополкомъ”»³.

У Києві ж за наказом Святополка почали вбивати воїнів Болеслава, який вимушений був утікати з міста. Можливо, Святополка обурило не тільки те свавілля, яке чинили поляки, а й те, що Болеслав зробив своєю наложницею Предславу. Не виключаємо й певні непорозуміння між Святополком і Болеславом у зв'язку з переговорами про розмін полоненими, про які залишив повідомлення Тітмар Мерзебурзький. Нагадаємо, що коли Ярослав утік з Києва (1018), то «архієпископ цього міста з усім духовенством» з почетом зустрічав прибуття Святополка і Болеслава.

А потім останній посилав цього ж архієпископа до Ярослава для переговорів про розмін полоненими: у Ярослава в полоні була Болеслава донька, дружина Святополка, а Болеслав захопив у Києві мачуху Ярослава, його дружину і сестер (до речі, А. Пресняков вважав, що в цьому архієпископі слід вбачати Анастаса Десятинного)⁴.

1019 р. у битві на річці Альті новгородці розбивають печенігів, останніх союзників Святополка. Скориставшись з такої нагоди, Ярослав здійснює радикальні заходи з ліквідації залишків опозиції. Він усуває новгородського посадника, який фактично подарував йому престол, свого двоюрідного дядька Костянтина Добринича: «разгневався на нь великий князь Ярослав и поточи й в Ростов и на 3-е лето повеле его убити в Муроме на реце на Оце (Оке)»⁵. Таким чином, Ярослав залишив новгородську опозицію без лідера.

Проблему було вирішено на користь генерального церковно-політичного напрямку — орієнтації на рівноапостольну Константинопольську церкву. До такого ж висновку дійшли й укладачі 10-томника «Історія релігії в Україні», де наголошено: «Однак Володимир взяв на себе непосильну роботу. Він не знав всієї складності і запутаної системи церковних взаємостосунків. І коли новостворена церква спробувала ствердити себе, то справи її пішли дуже погано. Жодна з існуючих церков не могла її визнати. Завдання виявилось невиконаним, і вже син Володимира Ярослав Мудрий зрозумів це»⁶. «Ярославъ же съде Киевѣ, утерѣ

¹ Повесть временных лет. Памятники литературы Древней Руси. Начало русской литературы. XI — начало XII века. Вступ. статья Д. Лихачева. Сост. и общая ред. Д. Лихачева и Л. Дмитриева. Москва: Худ. лит., 1978. С. 158.

² Флоря Б. Принятие христианства в Великой Моравии, Чехии и Польше. Принятие христианства народами Центральной и Юго-Восточной Европы и крещение Руси. АН СССР, Ин-т славяноведения и балканистики; Г. Литаврин (отв. ред.). Москва: Наука, 1988. С. 149.

³ Повесть временных лет. Памятники литературы Древней Руси. Начало русской литературы. XI — начало XII века. Вступ. статья Д. Лихачева. Сост. и общая ред. Д. Лихачева и Л. Дмитриева. Москва: Худ. лит., 1978. С. 158.

⁴ Пресняков А. Организация церкви на Руси при Владимире. «Крещение Руси» в трудах русских и советских историков. АОН при ЦК КПСС, Ин-т научного атеизма; сост., авт. примеч. и указат. А. Кузьмин, В. Вышегородцев, В. Фомин; редкол.: А. Окулов (пред.) [и др.]. Москва: Мысль, 1988. С. 233.

⁵ Гумилев Л. Древняя Русь и Великая Степь. Сост. и общ. ред. А. Куркчи: в 2 кн. Кн. 1. Москва: Институт ДИ-ДИК, 1997. С. 312.

⁶ Глушак А. Церква в Київській Русі: від введення християнства до занепаду Київської держави: 988–1240. Історія релігії в Україні: у 10 т. Т. 2: Українське православ'я. За ред. П. Яроцького. НАН України, Ін-т філософії; ред. кол.: А. Колодний (голова) [та ін.]. Київ: Центр духовної культури, 1997. С. 25.

пота с дружиною своєю, показавъ побѣду и трудъ великъ»¹, та цього разу церкви вже не горіли. У 1021 р. Брячислав, син Ізяслава, князь полоцький, напав на Новгород і пограбував його. Ярослав зреагував миттєво. На сьомий день наздогнав Брячислава і, перемігши його військо, повернув полонених. Така миттєва реакція Ярослава може пояснюватися попередньою домовленістю з новгородцями.

3. Здійснити подальші плани Ярославу завадив інший його брат — князь тмутороканський Мстислав Володимирович. Після битви біля містечка Листвен у 1024 р. брати уклали союз, поділивши територію і сфери впливу: «И сѣдѣше Мѣстиславъ Черниговѣ, а Ярославъ Новѣгородѣ, и бѣяху Киевѣ мужи Ярославли»². Мстислав вирішив не добивати Ярослава по його поразці, припинивши круговерть сімейної різанини, й запропонував братові мир. Так у державі Руській було встановлено великокняжий дуумвірат.

4. Свою церковно-політичну програму Ярослав продовжив після смерті Мстислава (1036), у якого не було синів. У Новгороді посадив старшого сина Володимира, а «єпископа постави Жидяту»³, виразника візантійського канонічного православ'я. Проте, вочевидь, у Новгороді залишки грекофобської опозиції були ще спроможні впливати на ситуацію. Тому тільки після невдалого походу на Візантію, аж у 1045 р. «заложи Володимѣръ святую Софью Новѣгородѣ»⁴. У Києві ж розпочинається капітальне будівництво цілого архітектурного ансамблю: «В лѣто 6545 (1037). Заложи Ярославъ Городъ великій, у него же града суть Златая врата; заложи же и церковъ святія Софья, митрополью, и посемь церковъ на Золотыхъ воротѣхъ святія Богородица

благовѣщенъе, посемь святаго Георгия (Побідоносця — свого патрона. — Прим. авт.) монастирь и святія Ирины»⁵.

Між тим навколо великого князя формується провізантійська партія. З грецької на слов'янську мову перекладаються богословські праці, священне писання, церковні устава тощо: «И ины церкви ставляше по градомъ и по мѣстомъ, поставляя попы и дая имъ от имѣнья своего урокъ, веля имъ учить люди... И умножишася прозвутери...»⁶ Цікаву інформацію з огляду на це подає літописець: «Боголюбивому князю Ярославу любящую Берестовое и церковъ ту сущюю святыхъ Апостолъ, и попы многы набдящю, в них же бѣ презвутерь, именемъ Ларионъ, мужъ благъ, книженъ и постникъ»⁷ (якого у 1051 р. буде обрано київським митрополитом). Чи не там навчали Ярослава істинної візантійсько-православної віри й коригували його церковну орієнтацію?

Зрозумілою стає й інформація літописця стосовно того, чому Іларіон, викопавши невеличку печеру, молився в ній «богу втайне»⁸. Прийняття канонічної залежності від Візантії трималося в таємниці, а до самої акції, видно, готувалися заздалегідь. Не обійшлося тут і без підтримки з боку християн-варягів, таких як Шимон, який надаватиме певну допомогу Печерському монастирю. «Прииде же Шимонъ къ благовѣрному князю нашему Ярославу, — дає звітку «Киево-Печерський патерик», — его же приимъ, въ чести имяше и дасть его сынови своему Всеволоду»⁹.

5. Князю ж Ярославу відтоді залишалось лише перемогти київську опозицію. І знову в його діях простежується цілеспрямована послідовність стратегічної церковно-політичної лінії. Щоб закріпити успіх і дове-

¹ Повесть временных лет. Памятники литературы Древней Руси. Начало русской литературы. XI — начало XII века. Вступ. статья Д. Лихачева. Сост. и общая ред. Д. Лихачева и Л. Дмитриева. Москва: Худ. лит., 1978. С. 160.

² Там само. С. 162.

³ Там само. С. 164.

⁴ Там само. С. 168.

⁵ Там само. С. 164, 166.

⁶ Там само. С. 166.

⁷ Там само. С. 168, 170.

⁸ Там само. С. 170.

⁹ Киево-Печерский патерик. Памятники литературы Древней Руси: XII век. Сост. и общ. ред. Л. Дмитриева и Д. Лихачева. Москва: Худ. лит., 1980. С. 412.

сти цю справу до логічного кінця, а також зміцнити позицію київського князя, до Києва прибув з Константинополя митрополит Феопемпт (можна твердити, що з помічниками греками, церковними фахівцями в цій справі). Те, що заходи були радикальними, сумніву в спеціалістів не виникає. Більше того, вчені дійшли висновку про те, що такий радикалізм греків обурих навіть самого Ярослава, який і став ініціатором боротьби Руської церкви за самоврядність від Константинопольського патріархату.

На наш погляд, князь залишався послідовним у своїх діях. Ніякого розриву з Константинополем з боку Ярослава не простежувалося. Навпаки, навіть коли київським митрополитом буде поставлено русича Іларіона, канонічний зв'язок із Царгородом залишатиметься непорушним. Про це якраз свідчить позалітописне джерело «Слово про Закон і Благодать», де офіційно визнано Нікео-Царгородський символ віри та, відповідно із цим, зверхність рівноапостольної Константинопольської церкви.

У Никонівському літописі, пояснюючи причини, які змусили обрати Київським митрополитом русича Іларіона, літописець записав: «Рустим епископи поставища Илариона, Русина, митрополита Киеву и всей Русской земле, не отлучающееся от православных патриарх и благочестия Греческого закона, ни гордящиеся от них поставлятися, но соблюдающиеся от вражды и лукавства, якоже беша тогда»¹. Тобто, не пориваючи канонічного зв'язку з Константинопольським патріархатом, не відмовляючись від грецької ортодоксії, не претендуючи на зверхність в поставленні митрополитів, проте аби виключити ворожнечу і підступність, які мали місце тоді. Прозорий натяк на ситуацію, коли київським митрополитом був грек Феопемпт.

Пояснення літописця взагалі виключає будь-яку боротьбу чи претензії на церковну самостійність і незалежність. Синхронно починає діяти Печерський монастир, для створення якого греки доклали теж певних зусиль. По-перше, було знайдено і підготовлено для цієї справи Антипу, який пройшов курс навчання на Афоні, де і був посвячений у чернечий сан, отримавши ім'я Антоній. Літописець повідомляє, що ігумен, який його навчав необхідному, «и рече ему: "Иди в Русь опять, и буди благословенье от Святыя Горы, яко от тебе мнози черныи быти имуть". Благослови и отпусти его, рекъ ему: "Иди с миромъ"»². По-друге, було надано і фінансову підтримку. У «Киево-Печерському патерику» книжник із цього приводу зазначив: «Приидоша от Царяграда мастери четыре церковнии, мужие богати велми, въ печеру къ великому Антонию и Феодосию, глаголюща: "Гдѣ хочета начати церковь?"»³. Тобто, присилаючи майстрів, «злата на три лѣта» давши, візантійці привозили з собою і мощі святих мучеників «Артемия и Полиекта, Леонтия, Акакиа, Арефы, Якова, Феодора»⁴, реліквіями яких теж закріплювався канонічний зв'язок Русі з Царгородом. Поступка ж Константинополя в обранні митрополитом русича розуміється нами як переосмислення Візантією потенційних можливостей опозиції грекофобів-самостійників, яку на початках було недооцінено, а також як прагнення щонайшвидше замиритися з небезпечним північним сусідом, оскільки у 1046 р. на північному кордоні Візантії розпочали наступ печеніги⁵.

Не зовсім вдало напередодні походу на Візантію тривала матримоніальна дипломатія і в самій Русі. «У 1043 році Ярослав Мудрий, — нагадує Л. Гумільов, — запропонував Генріху III, королю Германії й імператору Священної Римської імперії, руку

¹ Абрамов А. Роль Византии и Болгарии в крещении Руси. Введение христианства на Руси. АН СССР, Ин-т философии; отв. ред. А. Сухов. Москва: Мысль, 1987. С. 86.

² Повесть временных лет. Памятники литературы Древней Руси. Начало русской литературы. XI — начало XII века. Вступ. статья Д. Лихачева. Сост. и общ. ред. Д. Лихачева и Л. Дмитриева. Москва: Худ. лит., 1978. С. 170.

³ Киево-Печерский патерик. Памятники литературы Древней Руси: XII век. Сост. и общ. ред. Л. Дмитриева и Д. Лихачева. Москва: Худ. лит., 1980. С. 418.

⁴ Там само.

⁵ Гумилев Л. Древняя Русь и Великая Степь. Сост. и общ. ред. А. Курочки: в 2 кн. Кн. 1. Москва: Институт ДИ-ДИК, 1997. С. 323.

своїх доньки, чим Генріх III не звабився¹. Проте після поразки матримоніальною комбінацією з Казимиром польським князь зміг підняти свій авторитет, повернувши як придане 800 співвітчизників, забраних Болеславом раніше в полон.

Будучи абсолютно послідовними в досягненні поставленої мети, а вона не передбачала якихось зовнішньополітичних ускладнень з Візантією, Ярослав і його оточення не були ініціаторами війни 1043 р. Воєнні дії розпочала опозиція, яка намагалася захистити і підтвердити свою церковно-державну незалежність і самобутність, що склалася за часів Володимира Святославича. Заслуговує на увагу і той факт, що воїнів, які потрапили до полону, греки (як і болгар у 1019 р. при Василії Болгаробойці) осліпили. Так чинять не стосовно воїнів, це розправа над бунтівниками. А. Карташов у цьому контексті зауважує, що «греки руську війну розглядали як "буит підданих василевса", тобто не як війну, а як повстання»².

Отже, підбиваючи підсумки розгляду питання, вважаємо за доцільне висловити деякі узагальнення:

— на нашу думку, церковна політика Ярослава Володимировича була орієнтована на ідею залучення Руської церкви до кафеолічної східнохристиянської спільноти і визнання єдиної догматико-канонічної системи. Тому мала послідовний, скоригований на канонічний зв'язок з Константинопольським патріархатом характер;

— на той час склався певний порядок взаємин між світовими християнськими центрами і підпорядкованими їм діоцезами.

Цей порядок базувався на відповідних принципах і правилах, що зводилися до такого:

а) прийнятим до істинної Кафолічної й Апостольської церкви (що розуміється

як єдине тіло Христове, існування за межами якого не допускається) слід було визнати і виправити помилки, що мали місце до цього, прийняти всі догмати Церкви, яка приєднує, залишаючи свої деякі канонічні, літургійні та побутові особливості;

б) Церква, яка приєднувалася (про це свідчить майже вся світова церковна практика), сприймалася як дефектна, тобто — нерівноцінна й нерівноправна з істинною Церквою;

в) після приєднання вона перестає вважатися неповноцінною, її приймає вся кафеолічна християнська спільнота.

Церковно-правовий статус приєднаної Церкви набуває канонічності, його визнають на міжнародному рівні в християнському світі як офіційний.

Саме до такої мети — визнання Руської церкви за міжнародним офіційним канонічним статусом — спрямовував свою діяльність великий князь київський Ярослав Володимирович. Не випадково Іларіон у своєму «Слові...» наголосить: «До кафеоліцької й апостольської церкви прилучаюсь, з вірою входжу, з вірою молюся, з вірою виходжу. Так вірую! і не постижуся, і перед народами визнаю, і заради визнання душу свою покладу!»³ Така церковна політика згуртувала самостійницьку опозицію, яка ще за часів Володимира Святославовича сформувала незалежну церковну ідеологію і була не зацікавлена в новому перерозподілі матеріальних цінностей та владних повноважень.

Однак реформи саме такого характеру розпочав проводити грек Феопемпт. У 1037 р. при Ярославі здійснюється спроба скасувати привілеї Десятинної церкви і перевести їх на ім'я новоствореної митрополії — Софійського собору (подібні спроби свого часу категорично заборонив Володимир): «Аще кто сего посудить да будет проклять»⁴. Насильно впроваджується

¹ Там само. С. 238.

² Карташев А. Очерки по истории русской церкви: в 2 т. Т. 1. Москва: ТЕРРА, 1997. С. 167.

³ «Слово о законе и благодати» митрополита Иллариона. Библиотека литературы Древней Руси: XI–XII века; под ред. Д. Лихачева, Л. Дмитриева, А. Алексеева, Н. Понирко. Т. 1. Санкт-Петербург: Наука, 2000. С. 26–61.

⁴ Повесть временных лет. Памятники литературы Древней Руси. Начало русской литературы. XI — начало XII века. Вступ. статья Д. Лихачева. Сост. и общ. ред. Д. Лихачева и Л. Дмитриева. Москва: Худ. лит., 1978. С. 138.

грецька митрополича влада¹. Скасовуються єпископські суди на користь митрополита і князя («судити митрополиту», «митрополиту 6 гривен», «князю с митрополитом на полы»)². За час князювання Володимира ця прерогатива навпаки належала єпископам, кафедри яких займали монахи з боярського стану і з якими князь радився, встановлюючи віри.

У цьому разі для нас важливою є й та обставина, що до сьогодні не запропоновано переконливої версії пояснення причин «дивних» вчинків давньоруських світських і релігійних можновладців, їхніх мотивацій. Науковці переважно констатують існування проблеми як такої, не розкриваючи спонук і глибинної сутності панівної верхівки. Йдеться, зокрема у сфері вказаної проблематики, про такі «дивні» події давньоруської історії, як, наприклад, розпорядження великого князя Ярослава Володимировича (Мудрого) щодо хрещення і перепоховання у Десятинній церкві у 1044 р. останків його дядьків — князів Ярополка й Олега Святославичів (нагадаємо, що першого було вбито за наказом його брата, Володимира Святославича, під час боротьби за київський стіл). Іншим прикладом «дій не за правилами» є настановлення собором єпископів у 1051 р. на київську митрополичу кафедру колишнього духівника Ярослава Володимировича Іларіона всупереч традицій Вселенського Константинопольського патріархату (в аналогічний спосіб, до речі, за сприяння великого київського князя Ізяслава Мстиславича 1147 р. митрополитом було поставлено Климента Смолятича, який, слід зазначити, як й Іларіон, був одним із найвідоміших давньоруських богословів, автором унікальних теологічних праць, що засвідчує надзвичайно високий рівень руської духовної культури).

Процес подібних перетворень, а саме: зміни в церковних законах, засоби утримання вищої ієрархії, приходського духовенства, взаємовідносини церковної та державної влади тощо, ретельно проаналізував

церковний історик А. Карташов³. У жодному разі ми не спостерігаємо, щоби якоюсь мірою обмежувалися прерогативи князя. Обмеження торкнулися перш за все колишнього оточення Володимира Святославовича, яке, на нашу думку, й стало ініціатором війни з Візантією у 1043 р. з поставленням митрополитом київським русича Іларіона всі ці нововведення (за грецьким номоканоном) буде доведено до логічного кінця. Отже, було здійснено цілісну церковну реформу.

Зібрані 1043 р. для походу на Візантію воїни представлятимуть інтереси різних політичних сил. Князь не міг ігнорувати таку акцію й змушений був її підтримати, долучивши до зібраного війська княжу дружину на чолі зі своїм воєводою Іваном Творимиричем. На те, що ініціатива війни не належала Ярославу, вказують такі факти: загальне воєводство очолив не Творимирич, а воєвода Вишата (син Остромира, воєводи новгородського, онука посадника Костянтина, якого Ярослав наказав стратити, правнука Добрині, дядька князя Володимира), якого висунула опозиція.

Була в руському війську й варязька дружина на чолі з Інгваром Мандрівником. До походу на Візантію готувалися заздалегідь. Грецький автор навіть повідомляє подробиці стосовно того, де і які кораблі будували русичі. Вважаємо, що греки знали про підготовку русів до походу і вжили відповідні запобіжні заходи. Інакше вони могли б, як це мало місце у всій попередній практиці, просто відкупитися вірою та грішми, тим паче, що мобілізація армії коштує дорожче. Така позиція греків наводить на думку про можливу домовленість візантійського і великокнязівського оточення щодо підтримки останнього. За цих обставин Ярослав і не очолив військову експедицію, а змушений був, вірогідно, під тиском київського віча й опозиційних бояр, відправити свого старшого сина Володимира. Не виключаємо, що останній міг стати й заручником, аби попередити можливу зраду з боку представників княжої дружини.

¹ Карташев А. Очерки по истории русской церкви: в 2 т. Т. 1. Москва: ТЕРРА, 1997. С. 197.

² Там само. С. 198.

³ Там само. С. 192–223.

До подібних міркувань спонукають відомості про похід, що подає нам літописець: як тільки Володимир опинився на кораблі воєводи княжої дружини Творимирича, той почав ігнорувати воєводство Вишати — «То не пішов з ними ніхто із дружини княжої». Руська флотилія повернула додому сама, кинувши напризволяще тих, хто залишився на березі, а занепокоєність Вишати в словах «а якщо погину — то з дружиною», може свідчити лише про одне: корпус руських військ був у небезпеці. Залишає русів на березі й Ингвар Мандрівник зі своєю дружиною, подавшись на Кавказ¹.

Вважаємо, що серед причин поразки руського війська вирішальну роль відіграла все ж таки не буря на морі, а готовність грецьких військ до битви, які зайняли вигідну і безпечну позицію біля маяка Іскресту (отже, вони мали точну інформацію про київське військо від надійного джерела з Русі, як і про те, де і скільки будувалося кораблів). За таких обставин стає зрозуміло, чому під час бурі викинутими на берег опинилися лише руські кораблі й жодного грецького. Тому найвагомішою причиною поразки русичів була неузгодженість дій дружин, яка при цьому не виключає можливості розгляду в «неузгодженості» заздалегідь «скориговану тактику». Це й визначило в кінцевому рахунку трагічну долю саме тієї частини воїнів, яка виражала інтереси ініціаторів походу Русі на Візантію у 1043 р.

Отже, військовий похід русичів 1043 р. на Візантію від самого початку був приречений на поразку. У такому результаті виявилися зацікавлені ті сили в оточенні Ярослава, які орієнтувалися на зв'язок з візантійським християнським центром. Великому київському князеві це дало змогу, з одного боку, ослабити спротив опозиції, а з другого — довести вищезгадану церковну політику до логічного завершення. Так започатковується низка заходів Ярослава, одні з яких були спрямовані в матримоніальному векторі, а другі — зорієнтовані проти грекофобських антипатично-войовничих настроїв. У підсумку було узгоджено й питання

про наставлення київським митрополитом русича, виразника східнохристиянської візантійської ортодоксії — пресвітера Іларіона, який запропонував програму подальших церковних і політико-ідеологічних перетворень у своєму «Слові про Закон і Благодать».

Після смерті Володимира Святославича його син Ярослав, прагнучи визнання Руської церкви з міжнародним (канонічним) офіційним статусом, спрямовує церковну політику на залучення останньої до кафедральної православної спільноти через канонічну зверхність Константинопольського патріархату. Політичні й ідеологічні перетворення великого князя мали системний, послідовний характер, починаючи з приходу до влади, підписання церковного пакту з Константинополем 1037 р. і закінчуючи візантійським походом 1043 р. та поставленням митрополита Іларіона на кафедру Руської церкви. Про це переконливо свідчать позалітописні твори, серед яких «Слово про Закон і Благодать» Іларіона, «Похвала» Володимиру Іакова Мніха-монаха, «Читання про Бориса і Гліба» Нестора, а також «Повість временних літ».

Недооцінка місця і ролі канонічних зв'язків призвела до створення провізантійської партії на чолі з Ярославом Володимировичем, який після смерті князя Володимира Святославича визнав канонічну зверхність Константинопольського патріархату. Наслідки були не надто втішними: Русь залишилася православною християнською державою, набувши офіційного канонічного статусу, проте були закладені підвалини для внутрішнього протистояння, що потягло за собою боротьбу провізантійської партії Ярослава з внутрішньою опозицією, яка відстоювала самостійність у церковних питаннях, а отже, і спричинили розкол у давньоруському суспільстві.

Самостійницька опозиція, у якої ще за часів Володимира Святославича сформувалася незалежна церковна ідеологія і яка не була зацікавлена у новому перерозподілі матеріальних цінностей та владних повноважень, стала ініціатором війни з Ві-

¹ Гумилев Л. Древняя Русь и Великая Степь. Сост. и общ. ред. А. Куркчи: в 2 кн. Кн. 1. Москва: Институт ДИ-ДИК, 1997. С. 330–331.

зантією у 1043 р. Поразка руських військ дала можливість Ярославу Володимировичу, з одного боку, ослабити спротив опозиції, а з другого — довести вищевикладену церковну політику до логічного завершення. Як наслідок, було узгоджено питання про настановлення київським митрополитом русича, виразника візантійської православної ортодоксії — пресвітера Іларіона, який і запропонував програму подальших церковних, політико-ідеологічних перетворень у своєму «Слові про Закон і Благодать».

Митрополит Іларіон зі згоди великого князя Ярослава виводить його церковну політику на рівень церковно-політичного партнерства з Константинополем, тобто розкриває перед нами цікаву і складну комбінацію геополітичних інтересів Давньоруської держави. Основним моментом для її реалізації й мав би передувати акт офіційної канонізації Володимира Святославича, санкціонований греками. Така інтерпретація пояснює мотиви, які не спонукали єпархіальні відомства до самостійної канонізації князя. Слід також зважити й на те, що саме в цей час взаємини Константинополя і Русі нічим не ускладнювалися. Більше того, у 1052 р. було укладено шлюб візантійської принцеси із сином Ярослава Володимировича — Всеволодом.

Можна висловити думку про те, що грецька сторона, прагнучи взяти Руську церкву під свою канонічну зверхність, враховуючи складні обставини, викликані внутрішніми протиріччями в ній, вміло надаючи підтримку провізантійськи налаштованій партії, не поспішаючи з канонізацією Володимира (зі зрозумілих причин), погоджувалася на компроміс, запропонований Іларіоном. У такому контексті далеко не тенденційно усвідомлюємо логічність та зумовленість додавання до Іпатіївського літопису під 1050 р. твердження, що «Іларіон поставлен бысть митрополитом Киеву от патриарха Михаила Керулария». Отже, ми маємо підстави вважати, що саме такого ідеолога, як Іларіон, можливо, найосвіченішу людину свого часу, яка розуміла букву канонів, переконаного прибічника православного віровчення, що з глибоким благоговінням ставилася до візантійської ортодоксії, й висувають зацікавлені кола на місце глави Руської церкви. Таким чином, Руська церква, згідно з планами Ярослава й Іларіона, приєднувалася до Константинопольського патріархату з певною метою — не тільки отримати максимально забезпечений від зовнішнього втручання канонічний статус своєї Церкви, а й щоби Русь через такий церковно-дипломатичний акт стала офіційно визнаною у християнському світі «цивілізованою» державою.

ЗМІСТ

Віктор Огнев'юк. Передмова 3

РОЗДІЛ I. ЕПОХА ЯРОСЛАВА МУДРОГО В ІСТОРИЧНОМУ ДИСКУРСІ

Ярослав Калакура. Витоки українського суспільства та зародження громадянства (княжа доба) 8
Григорій Демиденко. Біографія Ярослава Мудрого: факти та припущення 17
Володимир Денисенко. Київська держава: духовність, освіта, дипломатія 30

РОЗДІЛ II. РОЗБУДОВА ДЕРЖАВИ ТА ТВОРЕННЯ КУЛЬТУРНОГО ПРОСТОРУ

Володимир Ричка. Rex Rugorum 52
Віталій Щербак. На переломі 77
Григорій Демиденко. Законотворча діяльність Ярослава Мудрого 87
Фелікс Левітас, Олександр Трухан. Князь-воїн: мілітарні традиції Давньої Русі 105
Оксана Сліпушко. Ярослав Мудрий — книжник 117
Оксана Драч. «Засіяв книжними словами серця вірних»: освіта й освіченість у Русі 137
Тарас Пшеничний. Релігія та церква в XI–XII століттях 163
Наталія Ковальчук. Морально-духовні засади державницької політики Ярослава Мудрого 169

РОЗДІЛ III. КИЇВСЬКА ДЕРЖАВА У ЄВРОПЕЙСЬКІЙ ПОЛІТИЦІ ТА ДИПЛОМАТИЧНИХ ВІДНОСИНАХ

Володимир Ричка. Між Римом і Царгородом 176
Павло Гай-Нижник. Русько-візантійська війна 1043 р. у контексті релігійно-міжнародної політики великого князя київського Ярослава I Володимировича 180
Олександр Бонь. Матримоніальні зв'язки Ярослава з володарями Європи 195
Філіпп Делорм. Красуня з далекого краю 210
Євген Луняк. Династичний шлюб Анни Ярославни з Генріхом I та його значення в історії Франції 215

РОЗДІЛ IV. ЯРОСЛАВ МУДРИЙ В КУЛЬТУРНО-МИСТЕЦЬКІЙ СПАДЩИНІ

Катерина Борисенко. Образ Ярослава Мудрого в «Повѣстѣ временных лѣтъ» 258
Ірина Руснак. Образ Ярослава Мудрого і його епохи в художніх творах про Ярославен 262
Роман Козлов. Ярослав Мудрий у новій українській літературі: становлення і канонізація 273

Олена Александрова, Віталій Андрєєв, Роман Додонов. Післямова 280

Відомості про авторів 282